

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І ВИДІВ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ

У сучасний період значна увага в юридичній науці приділяється дослідженню проблеми юридичної техніки. У літературі відзначається, що звернення до даної теми пояснюється, насамперед, зростанням у пострадянській час ролі і значення юридичної техніки і явно недостатнім рівнем її вивчення¹. Однак, не зважаючи на велику кількість публікацій, що з'явилися останнім часом з цього питання, значно частіше пишеться про значення, цілі завдання, методи, прийоми, правила, засоби юридичної техніки, ніж про її сутність. Більшістю авторів юридична техніка розглядається відривчасто і нецільоспрямовано, переважно досліджуються лише окремі аспекти цього питання. Праць, спеціально присвячених розробці поняття юридичної техніки на загальнотеоретичному рівні, з'ясуванню сутності цього правового явища, одиниці². В юридичній науці на сьогодні склалася ситуація, при якій можна констатувати відсутність не тільки усталеного визначення поняття юридичної техніки, а навіть більш-менш єдиної позиції вчених щодо цього питання³.

У країнах романо-германського права, де поняття юридичної техніки є практично загальноновизнаним, різні автори вкладають у нього неоднаковий зміст. Пояснення цьому Г.І. Муромцев вбачає у різній методології, а також у багатоаспектності самих понять «техніка» і «право» та можливості внаслідок цього неоднакового бачення технічних аспектів права. Автор вважає, що при всьому розмаїтті поглядів на проблему юридичної техніки, що існує у цих країнах, можна виокремити два різновиди: 1) «широкий» підхід, коли юридична техніка ототожнюється з правом у цілому або лежить у його основі, або відображає більш, ніж один аспект правової дійсності; 2) «вузький» підхід, коли юридична техніка присутня лише в одній сфері права — законодавчій. «Широкий» підхід переважає в західноєвропейській, «вузький» — у радянській юридичній літературі⁴.

Бельгійський учений Ж. Дабен систематизував погляди західноєвропейських авторів щодо юридичної техніки, поділивши їх на чотири групи. Так, одні з них протиставляють юридичну науку і юридичну техніку. Якщо перша, на їх думку, вивчає абстрактні принципи, то друга — це мистецтво адаптації даних принципів до життя. Сфера юридичної техніки — це правотворчість і судочинство, де норми, вироблені наукою, дістають своє тлумачення та застосування. Друга група авторів розуміє юридичну техніку двоюко. По-перше, як розвиток концепцій, за допомогою яких право неминуче отримує наукове вираження. При цьому юридична техніка ототожнюється з деякою інтелектуальною різновидністю правотворчості. По-друге, під нею розуміють будь-яку роботу з логічної систематизації правових норм, що здійснюється спільними зусиллями доктрини та судової практики. Для авторів третьої групи юридична техніка — це сукупність засобів і процедур, що мають забезпечити реалізацію цілей права і його захист. Четверта група авторів вбачає в юридичній техніці засіб перекладу соціальних потреб на мову права, конструювання обов'язкових норм для підтримання порядку в суспільстві.

© РИНДЮК Віра Іванівна — молодший науковий співробітник Центру теоретичних проблем законотворчості і порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Водночас деякі західноєвропейські автори взагалі заперечують необхідність самого поняття юридичної техніки, оскільки воно не є адекватним важливості та значенню права⁵.

У російській дореволюційній та радянській юридичній літературі публікації окремих авторів вирізнялись «широким» підходом до проблеми юридичної техніки. Наприклад, Ф.В. Тарановський визначав юридичну техніку як мистецтво застосування права⁶. Л. Успенський під юридичною технікою розумів «формальний аналіз права», який має «тільки умовний технічний характер»⁷. П.І. Стучка вказував на можливість переходу права в техніку. Він писав: «Якщо прослідкувати розвиток закону за етапами, то ми побачимо, що закон не завжди містить в собі право у вузькому значенні слова, що в нього входить маса суто технічних правил, що за ходом розвитку навіть саме право (в самому вузькому значенні) перетворюється або переходить в «просту» (хоча і досить складну) техніку. Тут формула «право і техніка — просто техніка», являє собою досить яскраво виражені етапи»⁸.

Водночас деякі радянські вчені визначають юридичну техніку більш конкретно, перераховуючи правила і прийоми, які входять до її складу. Наприклад, І.Л. Брауде зазначає, що юридична техніка має охоплювати правила про характер, структуру і мову нормативних актів (законодавчу техніку) та правила тлумачення правових норм, техніку їх застосування судовими й адміністративними органами, структуру та форму судових рішень і адміністративних актів⁹. А.С. Гіголкин вважає, що до юридичної техніки входять правила і прийоми підготовки проектів нормативних актів (законодавча техніка), правила публікації нормативних актів, їх систематизації й обліку, технічні правила тлумачення і застосування правових норм¹⁰.

Нарешті, в радянській літературі переважає «звужене» розуміння поняття юридичної техніки, коли остання зводиться до законодавчої техніки. Під законодавчою технікою розуміють сукупність прийомів, правил, методів підготовки найбільш досконалих за формою і структурою нормативних актів. При цьому, одні автори вважають, що поняття законодавчої техніки охоплює правила підготовки всіх нормативних актів (тобто йдеться про нормотворчу техніку), інші — правила підготовки тільки законодавчих актів¹¹. У літературі зазначається, що використання терміна «законодавча техніка» в першому випадку є умовним, оскільки в нього включається не тільки техніка складання законопроектів, а й проектів усіх інших нормативних актів. Та обставина, що застосовується саме цей термін, пояснюється тим, що він традиційно використовується на практиці¹². Отже, більшість авторів радянського періоду фактично говорять про нормотворчу техніку, яку за традицією називають законодавчою технікою.

Сучасна ситуація у сфері розробки проблеми юридичної техніки, на думку Г.І. Муромцева, свідчить про її перехідний характер. З одного боку, спостерігається чітка тенденція до відмови від «вузького» підходу та розширення змісту поняття юридичної техніки, з іншого — незавершеність процесу, що підтверджується, зокрема, відсутністю чіткої системи категорій для позначення юридичної техніки¹³. При цьому, погоджуючись з необхідністю більш глибокого підходу до визначення поняття юридичної техніки, заперечуючи «звужене» розуміння даного явища, важливо уникнути іншої крайності, наприклад, визначення юридичної техніки як «широкого, багатогаспектного і багаторівневого поняття, що має рухливий зміст, який залежить від того, під яким кутом зору поглянути на проблему»¹⁴.

Проте, в новітній літературі одні автори схиляються до «широкого» підходу в розумінні поняття юридичної техніки, а інші — до «вузького». Так, В.І. Крус вважає, що юридична техніка в широкому розумінні (включаючи техніку конструювання і застосування норм позитивного права) може бути визначена як сума (система) технологій осмислення конституційно виражених ідеалів і принципів та об'єктивування на цій основі галузевих принципів, нормативних положень і правил правозастосовчої практики¹⁵. Автори, які стоять на позиції «вузького» підходу, розглядають юридичну техніку тільки у правотворчій сфері. Зокрема, А.І. Бобилев визначає юридичну техніку як вироблену теорією і практикою сукупність правил, прийомів і способів, які використовуються в правотворчій діяльності з метою найбільш раціональної, якісної й ефективної її організації, досягнення стислості, ясності, визначеної стандартності правових актів¹⁶. Однак, найпоширенішим на сьогодні є визначення юридичної техніки як сукупності або системи прийомів, правил, методів, засобів, які застосовуються як при розробці змісту і структури правових актів, так і при їх реалізації¹⁷. Отже, більшість сучасних авторів відходять від радянського «вузького» розуміння юридичної техніки і поділяють думку, що остання застосовується як у сфері правотворчості, так і в сфері правореалізації.

Б.В. Чигідін вважає, що будь-яке із наявних на сьогодні в російській літературі визначень юридичної техніки можна віднести до одного з двох підходів — статичного або динамічного. При цьому статичний підхід характеризується розкриттям змісту поняття «юридична техніка» шляхом перерахування її елементів. Більшість дослідників юридичної техніки виділяють у її структурі такі елементи як методи, прийоми, правила, способи та засоби. Класичним визначенням юридичної техніки у рамках статичного підходу, на думку автора, є таке: «Юридична техніка — це сукупність правил, прийомів, способів підготовки, складання, оформлення юридичних документів, їхньої систематизації та обліку». При такому підході варіюються елементи юридичної техніки, їх співвідношення, але суть підходу залишається незмінною: юридична техніка визначається тільки через сукупність елементів. Загальна характеристика іншого підходу, який автор називає динамічним, така: юридична техніка є не тільки сукупність, система визначених елементів, а й діяльність. Ілюстрацією цього підходу, на думку автора, може бути запропоноване С.С. Алексєєвим визначення юридичної техніки як «сукупності засобів і прийомів, що використовуються відповідно до прийнятих правил при виробленні і систематизації правових (нормативних) актів для забезпечення їх досконалості». Б.В. Чигідін вважає, що в цій дефініції присутній момент використання правил і прийомів, а не тільки констатація їх існування¹⁸.

Запропонований Б.В. Чигідіном поділ всіх наявних у літературі визначень юридичної техніки на статичний і динамічний підхід викликає заперечення. Наприклад, визначення юридичної техніки, яке автор відносить до статичного підходу, може бути сформульоване і в рамках динамічного підходу таким чином: «Юридична техніка — це сукупність правил, прийомів, способів, які використовуються в діяльності, пов'язаній з підготовкою, складанням, оформленням юридичних документів, їх систематизації та обліку». При цьому зміст запропонованого визначення юридичної техніки не змінився. Отже, будь-яке визначення юридичної техніки, яке Б.В. Чигідін пропонує відносити до статистичного підходу, можна сформулювати таким чином, що за логікою автора воно буде відображати динамічний підхід, і навпаки. Правила, прийоми, способи, про які йдеться, не існують самостійно, а є невід'ємними моментами діяльності. Так, підготовка,

складання, оформлення правових актів, їх систематизація й облік — це діяльність, яка здійснюється відповідним способом, з дотриманням певних правил, з використанням відповідних прийомів. Отже, запропонована Б.В. Чигідіним класифікація визначень юридичної техніки за двома вказаними підходами, на наш погляд, є нелогічною.

Формулюючи загальну дефініцію юридичної техніки, слід зосередити увагу на таких моментах. По-перше, при визначенні юридичної техніки не можна не враховувати те, що це не просто набір елементів (методів, прийомів, правил, способів, засобів), але водночас і діяльність суб'єктів, спрямована на досягнення визначених цілей і вирішення певних завдань¹⁹. Отже, формулюючи визначення юридичної техніки, слід враховувати діяльнісний аспект, тобто *діяльність суб'єкта*, що здійснюється в певний спосіб, з дотриманням відповідних правил, використовуючи певні прийоми, методи, засоби. При цьому методи, прийоми, правила, способи, засоби є необхідними моментами діяльності суб'єкта. Слід відзначити, що у літературі зустрічаються визначення законодавчої техніки (як виду юридичної техніки), в яких зроблено акцент саме на «діяльнісну» сторону питання. Наприклад, під законодавчою технікою розуміють сукупність прийомів і правил, якими *користуються органи держави* у процесі здійснення правотворчості і кодифікації²⁰, або сукупність теоретичних і спеціальних організаційно-технічних правил, засобів, прийомів і методів *роботи законодавчих органів*, що спрямовані на підготовку і видання нових правових актів, а також на внесення доповнень і змін у чинне законодавство при збереженні стабільності його основних принципів²¹.

По-друге, аналізуючи літературу з проблем юридичної техніки, слід відзначити, що жоден автор не пов'язує останню з діяльністю у сфері права недержавних установ або фізичних осіб. Юридична техніка пов'язується виключно з *діяльністю державних органів* у сфері правотворчості і правореалізації. Дійсно, якщо розглядати діяльність, пов'язану з виробленням і реалізацією права, з усім життєвим циклом права від його створення до реалізації, то це є насамперед діяльність держави в особі її органів, наділених державно-владними повноваженнями, тобто державного апарату щодо вироблення і реалізації юридичних норм. Така діяльність державного апарату є специфічним видом соціальної діяльності, а саме — *юридичною діяльністю*, змістом якої є реалізація державним апаратом законодавчої, адміністративної і правоохоронної функцій²². Отже, уявлення про юридичну техніку пов'язується виключно з *юридичною діяльністю державного апарату*.

По-третє, сучасне використання поняття «техніка» не обмежується колом технічних засобів (машин, механізмів, інструментів, пристроїв). Вона охоплює також музичну техніку, техніку віршування, живопису, хореографії, співу, техніку шахової гри, техніку безпеки та ін.²³ Тобто поняття «техніка» пов'язується з людською діяльністю як у сфері матеріального виробництва, так і в нематеріальній сфері. При цьому, якщо у сфері матеріального виробництва переважно акцентується увага на матеріально-речовому підході до визначення поняття «техніка» як певного предмета (знаряддя праці, машини, механізми, інструменти, прилади, пристрої і т.д.), то в нематеріальній сфері під «технікою» розуміють спосіб добиватися чого-небудь, досягати, здійснювати²⁴. Оскільки «право» належить до нематеріальної сфери, то є достатньо підстав розуміти термін «техніка» в праві у значенні способу добиватися чого-небудь, досягати, здійснювати.

Враховуючи вищезазначене, *юридична техніка є способом юридичної діяльності державного апарату*.

Щодо видів юридичної техніки у літературі пропонуються різні класифікації. Наприклад, П. Муромцев техніку, «що використовується виключно у сфері права», поділяє на техніку правотворчості (законодавчу техніку), техніку правозастосування, тлумачення, техніку судової промови, допиту, нотаріальної діяльності і т.д.²⁵ В.М. Карташов поділяє юридичну техніку на правотворчу і правозастосовчу (правореалізаційну), інтерпретаційну і правосистематизуючу, судову і слідчу, прокурорську тощо²⁶. І. Біля називає такі види юридичної техніки: нормотворчу, техніку оприлюднення, техніку інкорпорації і консолідації, правозастосовну та ін. Однак, у таких переліках важко знайти єдиний критерій класифікації, до того ж вони не є вичерпними, а отже, не можуть вважатися логічно коректними²⁷.

Деякі автори чітко вказують на критерій, за яким виділяють види юридичної техніки. Так, С.С. Алексеев, зазначає, що юридична техніка класифікується: а) за видами правових актів, які обслуговуються даною сукупністю технічних прийомів і засобів на законодавчу (правотворчу) техніку і техніку індивідуальних актів; б) за змістом цих прийомів і засобів на засоби і прийоми юридичного вираження волі законодавця (або волі суб'єкта індивідуального акта) та на засоби і прийоми словесно-документального викладення змісту акта²⁸. Інші автори пропонують вичерпні переліки поділу юридичної техніки на види, чітко не визначивши при цьому критерій класифікації. Наприклад, А.І. Бобилев розрізняє законодавчу, нормотворчу та судово-адміністративну техніку²⁹.

Відправною точкою при визначенні видів юридичної техніки є її дефініція як спосіб юридичної діяльності державного апарату. При цьому слід відзначити, що юридична діяльність як діяльність державного апарату з вироблення і реалізації права взагалі у такій абстрактній формі не існує, а здійснюється як законодавча, адміністративна та правоохоронна функції держави. Водночас, ні законодавча, ні адміністративна, ні правоохоронна діяльність державного апарату не існує безпосередньо в такій абстрактній формі; кожна з них виступає як складна система одиничних функцій (дій, операцій, різних комбінацій цих дій) представників даного апарату, спрямованих до єдиної цілі. При цьому законодавча функція здійснюється у сукупності одиничних функцій, результатом яких є прийняття закону. Адміністративну функцію держави утворюють ті одиничні функції, у сукупності яких відбувається реалізація закону державним апаратом. Нарешті, ті одиничні функції державного апарату, сукупність яких забезпечує приведення діяльності суб'єктів відповідно до закону у разі його порушення, утворюють правоохоронну функцію держави.

У свій час Р. Ієринг писав: «Право існує для того, щоб воно здійснювалося. Здійснення є життя і істина права, є саме право...»³². Закон приймається і реалізується державним апаратом саме для того, щоб положення, які містяться в ньому — про повинне і можливе — ставали за наявності певних умов реальністю, фактично втілювалися в реальному житті. Для цього *необхідно*: по-перше — прийняти закон; по-друге — створити умови для його реалізації (наприклад, прийняти відповідні підзаконні акти, здійснити певні організаційні заходи); по-третє — охороняти закон, тобто вживати відповідних заходів у разі порушення закону. Саме звідси і випливають три необхідні сфери юридичної діяльності державного апарату: законодавча, адміністративна (виконавча) та *правоохоронна*. Ці сфери юридичної діяльності, залежно від системи організації державної влади в суспільстві, по-різному можуть бути розподілені між органами державного апарату. Однак, вони обов'язково мають бути присутніми для того, щоб прийнятий закон став законом. Зрозуміло, що юридична техніка, як спосіб юридичної діяль-

ності, буде різною для кожного з названих видів юридичної діяльності, оскільки вони передбачають різних конкретних суб'єктів цієї діяльності, особливі її цілі, способи, продукт, результат тощо³³. Тому, на нашу думку, основним критерієм для класифікації юридичної техніки на види має бути відповідна сфера юридичної діяльності державного апарату. Виходячи з цього, юридичну техніку логічно поділяти на *законодавчу, адміністративну та правоохоронну*. Юридична техніка, що становить спосіб законодавчої діяльності державного апарату, є *законодавчою технікою*. Юридична техніка, що становить спосіб адміністративної діяльності державного апарату, є *адміністративною технікою*, а правоохоронної діяльності державного апарату — відповідно *правоохоронною технікою*.

У межах поділу юридичної техніки на законодавчу, адміністративну та правоохоронну, залежно від обраного критерію класифікації можна говорити про різні види законодавчої, адміністративної та правоохоронної техніки. Наприклад, якщо розглядати законодавчу техніку, то залежно від законодавчого процесу (конституційного, ординарного (або парламентського) та субститутивного³⁴) можна говорити про *конституційну законодавчу техніку, ординарну законодавчу техніку та субститутивну законодавчу техніку*. Залежно від основних стадій парламентського законодавчого процесу можна розрізнити *техніку внесення законодавчої ініціативи, техніку розгляду проекту законодавчого акта в парламентських комітетах, техніку розгляду проекту законодавчого акта в різних читаннях, техніку прийняття закону, техніку опублікування закону*. Залежно від того, чи приймається новий закон, чи змінюється чинний закон, можна розрізнити *техніку прийняття нового закону і техніку зміни чинного закону*. Залежно від продукту законодавчої діяльності, яким є відповідний вид законодавчих актів, можна говорити про *техніку вироблення конституції (конституційну техніку), техніку вироблення закону*. У рамках останньої можна окремо виокремити *кодіфікаційну техніку, техніку підготовки законів про ратифікацію та денонсацію міжнародних договорів тощо*.

Нарешті, зупинимось ще на одному дискусійному моменті, який потребує вирішення, а саме: визначення місця юридичної техніки в системі юридичного знання, тобто віднесення її до практичної чи теоретичної галузі. В юридичній літературі не існує єдиної думки з цього питання. Одні автори вважають, що питання юридичної (законодавчої) техніки мають складати особливу юридичну науку, інші відносять ці питання до науки загальної теорії права³⁵, ще інші вважають, що законодавча техніка охоплює суто технічні моменти підготовки проектів нормативних актів, які мають прикладний характер³⁶. На думку Л. Успенського, юридична техніка цілком поглинає предмет загальної теорії права³⁷.

Б.В. Чигідін пропонує поділити усі наявні в юридичній літературі підходи щодо цього питання на три групи: 1) суто практичний підхід, згідно з яким юридична техніка розглядається винятково як практична діяльність, спрямована на вироблення тексту нормативно-правового акта; 2) суто науковий підхід, відповідно до якого юридична техніка є тільки наукою; 3) науково-практичний (методологічний) підхід, коли юридична техніка, з одного боку, розглядається як практична діяльність з оптимізації законодавства, а з іншого боку, як наукова дисципліна, що вивчає таку діяльність. Сам Б.В. Чигідін приєднується до останнього підходу, зазначаючи, що юридичну техніку не можна зводити ні до виключно практичної діяльності з оформлення проектів правових актів, ні до суто теоретичної проблематики. Юридична техніка — це єдність обох елементів, тобто єдність наукового і практичного (власне технічного)³⁸.

На нашу думку, виходячи з визначення юридичної техніки як способу юридичної діяльності державного апарату, це правове явище належить виключно до практичної галузі вироблення і функціонування права в суспільстві. Юридична техніка пов'язана з практичною діяльністю державного апарату у сфері вироблення і реалізації права. Р. Лукич відзначає: «Техніка відрізняється від пасивного сприйняття світу в пізнавальних цілях, так само як практика відрізняється від теорії. У цьому сенсі техніка означає досягнення деякої мети, здійснення деякого задуму за допомогою практичної діяльності»³⁹. Прийоми, методи, правила, способи, засоби, які дослідники виділяють у структурі юридичної техніки, є юридичною технікою тільки тоді, коли вони стають реальним способом юридичної діяльності державного апарату. Звичайно, можна і необхідно проводити наукові дослідження способів вироблення і реалізації права державним апаратом, вивчати практику, висловлювати пропозиції щодо удосконалення існуючих способів або пропонувати нові — це завдання юридичної науки. Однак, доки такі способи не стали реальними способами юридичної діяльності державного апарату, вони не є юридичною технікою.

Насамкінець зазначимо, що визначення юридичної техніки як способу юридичної діяльності державного апарату є загальною дефініцією і його необхідно конкретизувати через розкриття структури юридичної техніки. Як уже було зазначено, у структурі юридичної техніки в літературі виокремлюють такі елементи, як прийоми, правила, методи, способи, засоби. Однак, при цьому відсутній загальноприйнятий термінологічний підхід до елементів юридичної техніки, а різні автори вкладають у них різний зміст. Наприклад, В.М. Карташов під *засобами* розуміє допустимі правом (законом) предмети і явища, за допомогою яких забезпечується досягнення її цілей і отримання необхідних результатів (мова, юридичні поняття і терміни, конструкції, копіювальна техніка, комп'ютери, оргтехніка і т.п.)⁴⁰. М.К. Юков вважає, що *засоби* юридичної техніки — це всі способи, за допомогою яких у нормах права відображаються суспільні відносини (нормативна побудова, юридична конструкція, галузева типізація)⁴¹. Відсутність до цього часу загальноприйнятого термінологічного підходу щодо визначення методів, правил, прийомів, засобів юридичної техніки призводить до того, що, наприклад, одні автори називають юридичну термінологію і юридичні конструкції засобами юридичної техніки, а інші — прийомами. Отже, вивчення структури юридичної техніки і конкретизація дефініції юридичної техніки — це тема додаткового наукового дослідження, відправним пунктом якого є загальне уявлення про юридичну техніку як спосіб юридичної діяльності державного апарату.

1. Муромцев Г.И. Юридическая техника (некоторые теоретические аспекты). — Правоведение. — 2000. — № 1. — С. 9. 2. Муромцев Г.И. Юридическая техника (некоторые теоретические аспекты) — Правоведение. — 2000. — № 1; Ющук О.И. Юридична техніка: проблеми визначення поняття / Парламентаризм в Україні: теорія та практика. — К., 2001; Чигидин Б.В. К вопросу о понятии юридической техники. — Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. — 2002. — № 5—6. 3. Там само. 4. Муромцев Г.И. Цит праця. — С. 16. 5. Там само. — С. 16 — 17. 6. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права. — 3-е изд. — СПб, 2001. — С. 247. 7. Перетерский И.В. Рецензия на монографию Л. Успенского «Очерки по юридической технике», Ташкент, 1927. — Советское право. — 1928. — № 2. — С. 112—113. 8. Стучка П.И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. — Рига, 1964. — С. 468. 9. Брауде И. Очерки законодательной техники. — М., 1958. — С. 14—15. 10. Об-

- суждение проблем законодательной техники. — Ученые записки ВНИИСЗ. — Вып. 6. — 1966. — С. 167.
11. *Пиголкин А.С.* Подготовка проектов нормативных актов (Организация и методика). — М., 1968. — С. 5—6; *Брусде И.* Очерки законодательной техники. — М., 1958. — С. 14; *Шебанов А.Ф.* Программа КПСС и вопросы совершенствования советских правовых норм. — Советское государство и право. — 1962. — № 6. — С. 46; *Ромашкин П.* XXI съезд КПСС и дальнейшее совершенствование советского законодательства. — Коммунист. — № 5. — 1959. — С. 54; *Бахчисарайцев ХЗ.* О законодательной технике и о языке нормативных актов. — Правоведение. — 1960. — № 4. — С. 3.
 12. *Пиголкин А.С.* Подготовка проектов нормативных актов (Организация и методика). — М., 1968. — С. 5—6; *Ильин И.К., Миронов Н.В.* О форме и этике правовых актов (Некоторые вопросы законодательной техники). — Советское государство и право. — 1960. — № 12. — С. 65—66.
 13. *Муромцев Г.И.* Цит. праця. — С. 9, 18.
 14. *Юцик О.И.* Теоретичні основи законодавчого процесу: Монографія. — К., 2004. — С. 77.
 15. *Морозова Л.А.* Юридическая техника (обор материалов научно-методического семинара). — Государство и право. — № 11. — 2000. — С. 117—119.
 16. *Бобылев А.И.* Теоретические проблемы правотворчества в российской Федерации. — Право и политика. — 2001. — № 9. — С. 40.
 17. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права: Учебник. — Х., 2000. — С. 552; Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. — М., 2000. — С. 695.
 18. *Чигидин Б.В.* К вопросу о понятии юридической техники. — Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. — 2002. — № 5—6. — С. 37—38.
 19. Там само. — С. 37.
 20. *Коренев А.П.* Законодательная техника и кодификация советского административного права. — Правоведение. — 1961. — № 3. — С. 36.
 21. *Миренский Б.А.* Законодательная техника и проблемы уголовного права. Советское государство и право. — 1986. — № 12. — С. 106.
 22. *Юцик О.И.* Цит. праця. — С. 645.
 23. Философский энциклопедический словарь / За ред. В.И. Шинкарук. — К., 2002. — С. 673.
 24. Философский энциклопедический словарь / Редакторы-составители Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. — М., 1997. — С. 453.
 25. *Муромцев Г.И.* Цит. праця. — С. 19.
 26. *Морозова Л. А.* Юридическая техника (обор материалов научно-методического семинара). — Государство и право. — № 11. — 2000. — С. 109.
 27. *Юцик О.И.* Цит. праця. — С. 648.
 28. *Алексеев С.С.* Общая теория права. В 2-х т. — Т. II. — М., 1982. — С. 272—273.
 29. *Бобылев А.И.* Теоретические проблемы правотворчества в российской Федерации. — Право и политика. — 2001. — № 9. — С. 40.
 30. *Юцик О.И.* Цит. праця. — С. 647—648.
 31. *Юцик О.И.* Правовая реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. — К., 1997. — С. 16—25.
 32. *Неринг Р.* Юридическая техника. Перевод с немецкого Ф.С. Шендорфа. — С.-Петербург, 1905. — С. 18—19.
 33. *Юцик О.И.* Цит. праця. — К., 2001. — С. 647.
 34. *Юцик О.И.* Теоретичні основи законодавчого процесу: Монографія. — К., 2004. — С. 166.
 35. *Ушаков А.А.* Великая октябрьская социалистическая революция и борьба за советскую языковую законодательную культуру. — Правоведение. — 1968. — № 1. — С. 39; *Астрахан Е.И.* Воросы законодательной техники (по материалам законодательства о труде и социальном обеспечении). — Ученые записки ВНИИСЗ. — Вып. 16. — 1969. — С. 3.
 36. *Пиголкин А.С.* Совершенствование законодательной техники. — Советское государство и право. — 1968. — № 1. — С. 50.
 37. *Чигидин Б.В.* К вопросу о понятии юридической техники. — Представительная власть — XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. — 2002. — № 5—6. — С. 34.
 38. Там само. — С. 34—35.
 39. Там само. — С. 37.
 40. *Морозова Л.А.* Цит. праця. — С. 109—110.
 41. *Юков М.К.* Место юридической техники в правотворчестве. — Правоведение. — № 5. — 1979. — С. 47—48.